

http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T3.2020.002

Marcin Wiewióra

Instytut Archeologii UMK, Toruń

**Nowe wyniki
i nowe perspektywy badań zamków krzyżackich
w ramach projektu „Castrae Terrae Culmensis
– na rubieży chrześcijańskiego świata”**

Zagadnienia wstępne

W 2016 roku Instytut Archeologii UMK, Zakład Archeologii Architektury, rozpoczął realizację grantu NPRH, moduł 2b – Rozwój, „Castrae Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata”¹. Projekt zakładał przeprowadzenie w ciągu trzech lat interdyscyplinarnych badań pięciu zamków krzyżackich. Badania te mogą odpowiedzieć na kilka kluczowych pytań. Do najważniejszych należą kwestie związane z chronologią początków aktywności budowlanej Krzyżaków, modelu rozwoju architektury obronnej, a także pytania: kiedy i w których miejscach powstawały warownie drewniano-ziemne, jak przebiegał rozwój budownictwa murowanego (problem zamków nieregularnych i regularnych), jak datowane są najstarsze zamki murowane, czy powstawały one w miejscach wcześniej zasiedlonych, oraz jaki charakter miały te osady i z jakiego okresu pochodziły. Do tego etapu badań zakwalifikowano pięć obiektów: zamki w Pałowie Biskupim, Lipienku, Starogrodzie, Unisławiu oraz założenie w Zamku Bierzgłowskim (il. 1).

¹ Artykuł powstał dzięki grantowi Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł 2b, Nr 2bH 15 0078 83: „Castrae Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata. Interdyscyplinarne badania nad warownym budownictwem zakonu krzyżackiego w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych, historycznych i przyrodniczych”.

Metody

W projekcie przewidziano zarówno badania nieinwazyjne, jak i archeologiczno-architektoniczne, oraz badania przyrodnicze (archeobotaniczne, archeozoologiczne i radiowęglowe), architektoniczne, geomorfologiczne, kartograficzne, fizykochemiczne itp. Według założeń prace nieinwazyjne miały polegać na wykonaniu dokumentacji fotograficznej z powietrza i przetworzeniu jej do postaci ortofotomap, cyfrowego modelu powierzchni, numerycznego modelu wysokościowego i numerycznego modelu pokrycia terenu. Przeprowadzono również rozpoznanie szerokopłaszczyznowe za pomocą pomiarów magnetycznych oraz wykonano pomiary topograficzno-wysokościowe w terenie. Na wybranych obszarach terenu rozpoznanego za pomocą pomiarów magnetycznych dokonano prospekcji elektrooporowej. W pierwszym etapie prac w maju 2016 roku zrealizowano wszystkie zaplanowane operacje w pięciu rejonach stanowiska Starogród (na obszarze 4,42 ha), zdjęcia z powietrza i pomiary magnetyczne zamku i podzamcza w Unisławiu (0,8 ha), a także fragmenty podzamczy w Lipienku oraz przygotowano dokumentację fotograficzną wraz z opracowaniem dla zamków w Bierzgłowie, Lipienku, Starogrodzie, Unisławiu i w Papowie Biskupim. W 2017 roku rozpoczęto również, zaplanowane na dwa sezony, badania archeologiczno-architektoniczne, prowadzone z wykorzystaniem wyników badań nieinwazyjnych.

Rezultaty

W 2016 roku przeprowadzono badania nieinwazyjne. Objęły one warownie w Starogrodzie, Unisławiu, Lipienku i Zamku Bierzgłowskim.

Wstępne rozpoznanie warunków topograficznych domniemanego podzamcza zamku w Papowie Biskupim wykazało, że ze względu na znaczną wilgotność terenu znajdującego się na obszarze zalewowym i bagnistym niemożliwe będzie przeprowadzenie analiz magnetometrycznych i geofizycznych. Wyniki badań nieinwazyjnych na zamkach w Starogrodzie i Unisławiu okazały się bardzo obiecujące. W przypadku warowni starogrodzkiej, ze względu na znaczną wielkość kompleksu (założenie składa się z zamku wysokiego, dwóch podzamczy oraz obszaru, na którym być może lokowane było pierwsze Chełmno), badania nieinwazyjne realizowano w pięciu rejonach (il. 2). Pomiary przeprowadzono w trzech miejscach domniemanego podzamcza oraz w samym zamku z zamiarem stwierdzenia przydatności zastosowanych metod nieinwazyjnych w określeniu charakteru zachowanych reliktyw architek-

tury. W przypadku zamku wysokiego teren był silnie przetworzony, zarówno w trakcie funkcjonowania założenia, jak i jego rozbiórki i kolejnych niwelacji, ale także w wyniku przeprowadzonych w latach 60. XX wieku badań wykopaliskowych. Ze względu na znaczne różnice w wysokości terenu niemożliwe było objęcie go szerokopłaszczyznowymi pomiarami elektrooporowymi, dlatego w pierwszym etapie prac wykonano jedynie wstępne rozpoznanie warunków zalegania i charakteru zachowanych pozostałości architektury. W rejonie 1, położonym po północno-wschodniej stronie dawnej fosy, pomiarami objęto obszar 1,6 ha. W tym miejscu na obrazie satelitarnym widoczne były liczne wyróżniki wegetacyjne o regularnych kształtach sugerujące obecność pozostałości osadnictwa w warstwie przypowierzchniowej (il. 3). Wyniki pomiarów magnetycznych ujawniły wiele ułożonych liniowo anomalii o regularnych kształtach, mogących świadczyć o obecności pozostałości dawnej zabudowy oraz śladów ciągów komunikacyjnych widocznych szczególnie wyraźnie w południowej części przebadanego obszaru. W rejonie 2, usytuowanym na wschód od obecnego przykościelnego ogrodzenia cmentarza, pomiary przeprowadzono na obszarze 1,5 ha. Mapa interpretacyjna wydzielonych anomalii potwierdziła ich regularny układ, mogący świadczyć o zaleganiu na tym terenie poszukiwanych pozostałości archeologicznych. W rejonie 3 pomiarami objęto powierzchnię hektara, zlokalizowaną na południe od obecnej głównej ulicy miejscowości. Poważniejsze zmiany zarejestrowano jedynie w pobliżu drogi i zabudowań mieszkalnych oraz gospodarczych. Na tym tle najwyraźniej wydzieli się prostokątna anomalia o wymiarach 23 × 10 m. Regularny kształt oraz wyraźne granice liniowe pozwalają przypuszczać, że jej źródłem jest obecność struktur pochodzenia antropogenicznego. W celu potwierdzenia tej hipotezy wykonano pomiary geoelektryczne elektrooporowe na obszarze o wymiarach 10 × 20 m. Rejon 4 to cały dostępny dla badań magnetycznych obszar o powierzchni 0,11 ha zlokalizowany w obrębie zamku wysokiego. Na pozostałym terenie zamku pomiary były utrudnione, a jednoznaczna interpretacja ich rezultatów okazała się praktycznie niemożliwa z powodu znacznych różnic w wysokości terenu oraz nieregularności w ukształtowaniu powierzchni powstałych głównie w wyniku deponowania ziemi pochodzącej z dawnych wykopów archeologicznych. Dodatkowym problemem są także metalowe elementy złożone tutaj w trakcie porządkowania terenu i przygotowania go do użytkowania w ramach realizacji programu szlaku turystycznego. Pomimo opisanych okoliczności przeprowadzone pomiary magnetyczne dały jednak pozytywne wyniki. Zalegające poszukiwane pozostałości zawierają elementy wykonane z cegły dające efekt termomagnetyczny. O obecności poszukiwanych pozostałości *in situ* świadczą również rezultaty pomiarów elektrooporowych. Stosunkowo wysokie wartości, widoczne przede wszystkim przy południowo-wschodniej granicy przebadanego obszaru, informują o istnieniu w tych miejscach solidnych, być może głęboko posadowionych, pozo-

stałości zabudowy zamkowej. Pomiaru magnetyczne i wysokościowe w rejonie 5 zrealizowano na obszarze 0,21 ha, w domniemanym miejscu dawnej fosy i jej północno-wschodnim skłonie. Część zarejestrowanych liniowych anomalii może być pozostałościami dawnych ciągów komunikacyjnych i innych reliktów architektury (fundamentów?) wzniesionych z użyciem kamienia. Niewykluczone, że część ze stref anomalnych, z wyraźnymi granicami i o regularnym kształcie, rejestruje się w miejscach zalegania pozostałości lekkich konstrukcji szachulcowych.

Badania w Unisławiu, z zastosowaniem metody magnetycznej w pierwszym etapie prac, objęły obszar o powierzchni 0,8 ha na terenie przypuszczalnego podzamcza I i w obrębie zamku wysokiego (il. 4). Podczas pomiarów magnetycznych zarejestrowano znaczne zmiany wartości wektora całkowitego natężenia pola magnetycznego. Szczególnie interesujące okazały się anomalie wydzielone w rejonie zamku wysokiego, które z pewnością są wynikiem zalegania pozostałości konstrukcji ceglanych wywołujących efekt termomagnetyczny. Po przygotowaniu modelu reliefu powierzchni w obydwu przebadanych rejonach i połączeniu tych danych z informacjami o rozkładzie wartości natężenia pola magnetycznego dla pomiarów w partii zamku wysokiego okazało się, że na ich podstawie zlokalizowano przypuszczalne miejsce zalegania poszukiwanych pozostałości zamku i ciągów komunikacyjnych łączących zamek z podzamczem.

Pomiary magnetometryczne zamku w Lipienku, ze względu na warunki terenowe (gęsta roślinność), można było wykonać jedynie bardzo późną jesienią lub wiosną. Stwierdzono również, że wykorzystanie metod geofizycznych będzie skuteczne jedynie na obszarze pierwszego i drugiego podzamcza. W przypadku zamku wysokiego, na powierzchni którego widoczne były ślady współczesnych ognisk i dużych ilości ceglanego gruzu, wykonanie prawidłowych pomiarów, zarówno magnetometrycznych jak i geofizycznych, będzie ograniczone. Z tego powodu pomiarami objęto przestrzeń dwóch podzamczy. W obrębie podzamcza pierwszego prospekcją objęto obszar o wymiarach 30 × 60 m. Stwierdzono liczne anomalie biegunowe wydzielone w miejscach zalegania pozostałości konstrukcji z wypalanej cegły. W obrębie przedzamcza drugiego przebadano obszar o rozmiarach 55 × 50 m. Dokładne mapy geofizyczne pozwalają na jednoznaczne określenie źródeł zarejestrowanych odchyleń magnetycznych. W południowo-zachodniej części przebadanego obszaru zarejestrowano dwie regularne strefy skupisk anomalii biegunowych. Również w tym przypadku można przypuszczać, że źródłem opisanych zmian w rozkładzie wartości natężenia pola magnetycznego jest obecność pozostałości architektonicznych wykonanych z kamienia i cegły.

W przypadku warowni w Zamku Bierzgłowskim liczne jej przebudowy oraz gęsta sieć kanalizacyjna, energetyczna i telekomunikacyjna uniemożliwi-

ły skuteczne zastosowanie metod magnetycznych. Z tego powodu skupiono się przede wszystkim na wykonaniu dokumentacji fotograficznej z powietrza i przebadaniu dziedzińca zamku metodą elektrooporową umożliwiającą lokalizację zachowanych pozostałości dawnej zabudowy. Wyznaczono dwa rejony pomiarowe: rejon 1, w którym starano się potwierdzić obecność niezachowanego dziś fragmentu dawnego skrzydła północnego zamku, oraz rejon 2, w którym poszukiwano reliktów murów rozebranego krążganka zamkowego. W rejonie 1, przylegającym do wejścia na wewnętrzny dziedziniec zamkowy, zarejestrowano liniowe granice stref podwyższonych i obniżonych oporności oraz kąty proste, co sugeruje antropogeniczne pochodzenie tych zmian (il. 5). Podobny rozkład wartości oporności pozornej zarejestrowano w drugim przebadanym obszarze, zlokalizowanym w sąsiedztwie południowo-wschodniego skrzydła zamku. Wydaje się, że w wyniku prospekcji elektrooporowej udało się zlokalizować miejsce zalegania poszukiwanych pozostałości dawnych konstrukcji architektonicznych w obrębie dziedzińca zamkowego².

W 2016 roku wykonano również zdjęcia lotnicze wszystkich obiektów (ze zdalnie sterowanego wielowirnikowca). Do przetworzeń fotogrametrycznych zdjęcia zrobiono z wysokości ok. 120 m nad poziomem gruntu. Opracowanie fotogrametryczne powstało ze 149 zdjęć i objęło obszar ok. 14 ha. Zdjęcia pionowe i skośne zobrazowały stan zachowania obszaru stanowisk i stały się materiałem źródłowym do opracowań fotogrametrycznych (il. 6). Po przetworzeniu zdjęć w oprogramowaniu fotogrametrycznym uzyskano chmurę punktów ukazującą relief powierzchni stanowiska. Dane te zostały zlokalizowane w odpowiednim układzie współrzędnych dzięki pomiarom fotopunktów rozmieszczonych na powierzchni terenu.

W kwietniu 2017 roku rozpoczęto badania archeologiczno-architektoniczne zamku w Unisławiu³. Były one prowadzone na obszarze domu zamkowego (zamku wysokiego). Trwające dwa miesiące prace dostarczyły zupełnie nowych danych dotyczących chronologii warowni, jej formy i układu przestrzennego. Założono sześć wykopów badawczych, których lokalizację oparto na wynikach wcześniejszych badań nieinwazyjnych (il. 7). Punktem odniesienia były wyraźne układające się liniowo anomalie wyznaczające czworoboczną strukturę z dobrze

² Marcin WIEWIÓRA, Krzysztof MISIEWICZ, Wiesław MAŁKOWSKI, Miron BOGACKI, *Castra Terrae Culmensis – wyniki nieinwazyjnych badań zamków krzyżackich ziemi chełmińskiej*, [w:] *Metody geofizyczne w archeologii Polskiej 2016*, red. Mirosław FURMANEK, Tomasz HERBICH, Maksym MACKIEWICZ, Wrocław 2017, s. 109–111; Marcin WIEWIÓRA, Krzysztof MISIEWICZ, Wiesław MAŁKOWSKI, Miron BOGACKI, *Zamki krzyżackie ziemi chełmińskiej – wyniki badań nieinwazyjnych w ramach projektu Castra Terrae Culmensis*, [w:] *Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology*, 31 maja–2 czerwca 2017, Karpacz (w druku).

³ W artykule przedstawiono rozszerzoną wersję wystąpienia „Nowe wyniki i nowe perspektywy badań zamków krzyżackich na ziemi chełmińskiej w ramach projektu »Castra Terrae Culmensis«”, zaprezentowanego podczas konferencji, która odbyła się w Toruniu w kwietniu 2017 r.

czytelny trzema ciągłymi liniami kurtyn (od zachodu, południa i północy) oraz fragmentem czwartej o przebiegu N–S, z domniemaną bramą wjazdową wystającą mniej więcej pośrodku w kierunku wschodnim. Wyznaczony w ten sposób zarys regularnej budowli zamku wysokiego stał się podstawą do przeprowadzenia badań archeologiczno-architektonicznych⁴.

Zamek w Unisławiu był, do momentu rozpoczęcia prac wykopaliskowych, naukową zagadką. We wszystkich dotychczasowych opracowaniach dotyczących budownictwa warownego w Polsce obiekt pomijano, bądź jego opis ograniczał się do określenia przybliżonej daty jego powstania i zniszczenia. Nie był znany ani układ przestrzenny domu zamkowego, ani dokładna chronologia jego budowy. Wątpliwości budziła nawet kwestia jego lokalizacji (il. 8). Komturstwo unisławskie powstało, jak się dziś sądzi, w związku z zasadniczymi zmianami, jakie nastąpiły w państwie krzyżackim pod koniec lat 70. i na początku lat 80. XIII wieku, kiedy utworzono komturstwo w Rogóźnie i wydzielono komturstwa ziemi chełmińskiej z siedzibą w Lipienku⁵. Najstarsza wzmianka na temat komtura unisławskiego pojawia się w dokumencie wystawionym 31 maja 1285 roku przez mistrza krajowego Konrada von Thierberg⁶. Wymienia on jednego ze świadków komtura unisławskiego Wenera: „frater Wernerus commendator in Wenczlaw”. Komturstwo w Unisławiu utworzono jednak nie wcześniej niż po 1278 roku, znany jest bowiem dokument datowany na ten rok, sporządzony w Radzynie, w którym wymieniono wszystkich urzędujących wówczas komturów ziemi chełmińskiej, pośród których nie ma urzędnika z Unisławia⁷. Biorąc pod uwagę powyższe informacje można założyć, że komturstwo unisławskie powstało pomiędzy 1278 a 1285 rokiem, i taką chronologię raczej zgodnie przyjmuje się w literaturze przedmiotu. Kwestia ta pozostawała nierozwiązana, zwłaszcza że w żadnym z zachowanych źródeł średniowiecznych

⁴ Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Unisławiu (stan. 6) przeprowadzonych w 2017 roku, red. Bogusz WASIK, [mps], Toruń 2017 (dostęp: Archiwum Instytutu Archeologii UMK w Toruniu); Bogusz WASIK, Relikty architektury i technika budowy zamku w Unisławiu, [w:] TAMŻE, s. 50–66; TENŻE, Układ przestrzenny i fazy funkcjonowania zamku, [w:] TAMŻE, s. 67–76 (dalej cyt.: WASIK 2017a); Marcin WIEWIÓRA i IN., Zamek w Unisławiu w świetle badań nieinwazyjnych, geomorfologicznych, przyrodniczych i historycznych, [mps], Toruń 2018 (dostęp: Archiwum Instytutu Archeologii UMK w Toruniu).

⁵ Sebastian BARTKOWSKI, *Z dziejów komturstwa (prokuratorstwa) unisławskiego (1285–1403)*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, red. Zbigniew ZYGLEWSKI, Bydgoszcz 2007 (dalej cyt.: BARTKOWSKI 2007), s. 117–131; Sławomir JÓZWIAK, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997, s. 183–187 (dalej cyt.: JÓZWIAK 1997); TENŻE, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410*, Toruń 2001 (dalej cyt.: JÓZWIAK 2001).

⁶ Carl Peter WOELKY, *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, 1, Th. 1–2, Danzig 1885–1887, s. 70–72, nr 110.

⁷ BARTKOWSKI 2007, s. 118.

nie znaleziono jakiegokolwiek wzmianki na ten temat. Mimo, że problematyka związana z historią zamku w Unisławiu pojawiała się w naukowych dyskusjach, sporo kłopotu wywoływała kwestia lokalizacji miejsca, na którym stał. Nawet w poważnych opracowaniach podkreślano, że bliższa lokalizacja położenia tego zamku nie jest możliwa. Niektórzy badacze uważali nawet, iż powstał on na wczesnośredniowiecznym grodzisku położonym około 500 m na północ od miejsca, w którym prowadzono prace badawcze (il. 9). Mapy z początku XX wieku jednoznacznie wskazują jednak na strome wyniesienie morenowe położone na skraju prawobrzeżnej części skarpy doliny dolnej Wisły, wyraźnie odróżniające je od pobliskiego grodziska. Ze źródeł pisanych wynika, że komturstwo po kilkudziesięciu latach zlikwidowano, zastępując je w drugiej ćwierci XIV wieku nową jednostką – prokuratorstwem, ostatnie wzmianki o komturach w Unisławiu pochodzą bowiem z 1326 i 1339 roku⁸.

Zamek w Unisławiu, a właściwie miejsce, na którym wznosiła się kiedyś ta warownia, znajduje się na obrzeżach wsi. Zajmowało płaski odcinek niewielkiego *quasi-półwyspu*, położonego w obrębie krawędziowej części wysoczyzny wznoszącej się nad doliną dolnej Wisły, na odcinku tzw. Basenu Unisławskiego. W momencie przystąpienia do badań archeologicznych jednym z istotniejszych problemów było określenie pierwotnego zasięgu i obrazu ukształtowania terenu tuż przed rozpoczęciem prac budowlanych w średniowieczu. Dotyczy to szczególnie zachodniej części *plateau*, współcześnie kończącego się stromym urwiskiem. Stok ten w okresie funkcjonowania zamku miał z pewnością łagodniejsze nachylenie i sięgał znacznie dalej w kierunku zachodnim niż współcześnie. Analiza przykrawędnej części odsłoniętych stoków wysoczyzny oraz map współczesnych i z 1906 roku (*Messtischblatt* – 1 : 25 000), a więc sprzed zakładanej eksploatacji kruszywa u podstawy zbocza wykazała, że przy precyzyjnej rektyfikacji *Messtischblattu* obszar, na którym wznosił się zamek, zmniejszył się w stosunku do średniowiecznego o minimum 30 a maksimum 50 m w kierunku zachodnim (il. 10)⁹. Analizy wyników badań archeologicznych wykazały ponadto, że ogromny wpływ na obecne ukształtowanie półwyspu miała działalność człowieka w średniowieczu. Pierwotna kulminacja wzgórza znajdowała się w południowo-wschodniej części wyniesienia. Północna krawędź zamkowego *plateau* opada stromo w kierunku północnym, łącząc się z niewielką dolinką denudacyjną, która obniża się w stronę zachodnią, w kierunku dna zalewowej pradoliny Wisły. Po wschodniej stronie wyniesienia zamkowego znajdowało się trapezowate podzámcze oddzielone od zamku suchą fosą o szerokości około 30 m. Z trzech stron było ono ograniczone kra-

⁸ JÓZWIĄK 1997, s. 183–187; JÓZWIĄK 2001, s. 60, 136.

⁹ Paweł MOLEWSKI, Rekonstrukcja topografii terenu stanowiska nr 6 w Unisławiu, [mps], Toruń 2017 (dostęp: Archiwum Instytutu Archeologii UMK w Toruniu).

wędrzą morenowej skarpy (południe), drugą linią suchej fosy (wschód) i północną krawędzią morenowej wysoczyzny, która opada niewielkimi tarasami w kierunku północno-wschodnim, w stronę kolejnej wąskiej doliny denudacyjnej. Po drugiej stronie tej doliny znajduje się następne morenowe wyniesienie, na szczycie którego ulokowane jest wczesnośredniowieczne grodzisko. Badania archeologiczne prowadzone na grodzisku w latach 90. XX wieku oraz na zamku w 2017 roku wykazały, że w XI wieku, czyli w okresie funkcjonowania grodu, teren późniejszego zamku obejmowała strefa osadnictwa z tego okresu. Najstarszą warstwę osadniczą na stanowisku zarejestrowano w wykopie 2. Zalegały w niej fragmenty naczyń ceramicznych datowanych na XI wiek. W późnośredniowiecznych warstwach osadniczych zarejestrowano również ceramikę datowaną na przełom VIII/IX wieku. Wydaje się, że miejsce, które w końcu XIII stulecia zajęli rycerze krzyżacy, zasiedlone było również wcześniej. Z zarejestrowanego kontekstu stratygraficznego wynika, że cypel terenowy, na którym powstał murowany zamek, został na krótko opuszczony w XII wieku, ponieważ w trakcie badań nie stwierdzono pozostałości śladów osadniczych z tego okresu.

Najistotniejsze dla rozważań na temat najstarszych faz osadnictwa krzyżackiego w Unisławiu okazały się obserwacje dokonane podczas eksploracji trzech odkrywek – 1, 2 i 5. W wykopie 1, w jego części zachodniej i południowej, odkryto relikty wału ziemnego, który należy łączyć z pierwszym etapem funkcjonowania drewniano-ziemnej warowni krzyżackiej. W rzucie poziomym warstwy związane z wałem rozciągały się na osi północny zachód/południowy wschód. Dodatkowo w części wschodniej wykopu stwierdzono pozostałości płaszcza kamiennego, który od wewnętrznej strony wzmacniał stok wału (il. 11). Konstrukcja wału składała się z cienkich warstewek wyraźnie opadających w kierunku północnym i północno-zachodnim stanowiska. Pierwsze obserwacje wskazywały na jednorodność obu struktur, jednak wyniki badań radiowęglowych próbek pobranych z wnętrza wału wykazały, że nie można wykluczyć, iż mamy w tym przypadku do czynienia z dwiema fazami jego użytkowania: starszą, datowaną na okres wczesnośredniowieczny, i młodszą, związaną z najstarszą fazą osadnictwa krzyżackiego. Pozostałości warstw osadniczych związanych z pierwszą fazą funkcjonowania warowni drewniano-ziemnej zarejestrowano również w wykopie 2. Bogatą stratygrafię łączoną z tym okresem funkcjonowania siedziby komtura przecinał rów fundamentowy domu zamkowego. Z układu stratygraficznego udało się wyróżnić dwie fazy użytkowania najstarszej warowni drewniano-ziemnej. Kontynuację sekwencji warstw zarejestrowanych w wykopie 2 stwierdzono w odkrywce 5. Poza potwierdzeniem obecności dobrze czytelnych nawarstwień związanych z II fazą osadnictwa warowni drewniano-ziemnej odsłonięto również częściowo zachowaną niewielką komorę pieca akumulacyjnego typu hypokaustum,

bez wątplenia związanego z młodszą, przedmurowaną, fazą osadnictwa krzyżackiego w Unisławiu.

Relikty i nawarstwienia z okresu zamku murowanego, który wzniesiono na zrębach starszej warowni w drugiej ćwierci, a najpóźniej w połowie XIV wieku, odkryto we wszystkich wykopach. Najlepiej prezentowały się relikty murowane w wykopach 2 oraz 5 (il. 12). W wykopie 2 odkryto dwa dobrze zachowane filary fundamentu arkadowego północnej ściany głównego budynku zamkowego, przecinające wszystkie nawarstwienia warowni drewniano-ziemnej. Przylegał do niego fundament arkadowy drugiej, wschodniej ściany szczytowej budynku zajmującego północne międzymurze, którego zasięg został zarejestrowany podczas badań geofizycznych. W północno-wschodniej części wykopu 3 odnotowano natomiast negatyw porozbiórkowy muru obronnego zamku. Południowo-zachodnią część wykopu zajmowały nawarstwienia i relikty związane z budynkiem kuchni zamkowej. Wydzielono dwie fazy jego funkcjonowania. Wschodni zasięg muru obronnego oraz fundament budynku bramnego odkryto w wykopie 4. Po zewnętrznej stronie muru odnotowano obecność tarasu ziemnego okalającego zamek wysoki. Relikty dalszej części muru obwodowego, zamykającego założenie od południowego wschodu i południa, odsłonięto w wykopie 6.

W zasypisku demolacyjnym (rozbiórkowym) występowała wyłącznie ceramika naczyńowa i inne zabytki ruchome (fragmenty przedmiotów szklanych, materiały budowlane itp.) z połowy XV wieku datujące ostateczną destrukcję zamku na drugą połowę tego stulecia.

Kwestią podstawową w analizie najstarszych pozostałości osadnictwa krzyżackiego w Unisławiu było dokładne określenie chronologii przekształceń budowlanych zarejestrowanych podczas badań archeologicznych. Podstawą chronologii była przede wszystkim analiza zwartych, jednorodnych stylistycznie i technologicznie zespołów fragmentów naczyń ceramicznych pozyskanych w poszczególnych warstwach osadniczych. Niezależnie od tego, do badań radiowęglowych AMS pobrano cztery próbki węgla drzewnego z wykopów 1 i 2, z warstw datowanych zwartymi i jednorodnymi chronologicznie zespołami naczyń ceramicznych od lat 80. XIII wieku do połowy XV wieku. Najstarsze daty w skali całego stanowiska uzyskano z dwóch próbek pochodzących z wału, które wydatowano na 879AD–1013AD (nr 29) i 775AD–973AD (nr 30). Podobną chronologię miała próbka 12 z wykopu 2, datowana na 1039AD–1220AD. Najmłodszą datę uzyskano również z wykopu 2 – próbka 41 wydatowana 1287AD–1399AD¹⁰.

¹⁰ Analizy przeprowadzono w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, nr lab. Poz – 95899-95903, pod kierunkiem prof. T. Gosłara.

Dyskusja

Analiza wyników badań wskazuje, że obszar, na którym powstała warownia krzyżacka, był zamieszkały już od VIII stulecia aż do XI wieku włącznie. Wówczas został opuszczony i ponownie zasiedlony w drugiej połowie XIII wieku, zapewne w latach 80. tego stulecia, przez rycerzy krzyżackich, którzy wkrótce rozpoczęli prace budowlane. W ich wyniku obszar *plateau* został otoczony wałem ziemnym z elementami kamiennego płaszcza, wzmacniającym go (odcinkowo lub na całym obwodzie?) od wewnętrznej strony. Do usypywanego wału zapewne wykorzystano ziemię pochodzącą z przekopu suchej fosy, która oddzielała strefę zamkową od podzamcza I, od wschodniej strony. Prace budowlane polegające na pogłębieniu i przekopaniu drugiego odcinka fosy stwierdzono również od północy. Budowniczości wykorzystali do tego celu naturalną dolinę denudacyjną oraz istniejącą już stromą skarpe. Dzięki temu, z istniejącego po wschodniej stronie płaskiego terenu wydzielono trapezową przestrzeń przedzamcza, oddzielonego od północy od istniejącej w tym miejscu większej doliny wyraźnie widoczną do dziś liniową skarpe. Po jej drugiej stronie wznosiła się wyniosłość morenowa, na której istniało opuszczone dwa wieki wcześniej grodzisko.

Badania archeologiczne wykazały, że siedziba komturów unisławskich była warownią drewniano-ziemną, na której w drugiej ćwierci lub najpóźniej w połowie XIV wieku wzniesiono murowany zamek. Założenie to składało się z domu zamkowego i dwóch przedzamczy. Otoczone było tarasem ziemnym o szerokości kilku metrów. Dom zamkowy o wymiarach 16 × 30 m zajmował południowo-zachodnią część budowli. Jego proporcje wskazują, że był to niepodpiwniczony budynek w typie wieżowym (*Festes Haus*). Wstępne analizy wykazują, że z cegieł wykonano dwie dolne kondygnacje, w tym piętro o charakterze mieszkalno-reprezentacyjnym. Wyższe piętra postawiono w lekkiej konstrukcji – najprawdopodobniej szkieletowej¹¹. Wjazd do zamku znajdował się od wschodu. Obiekt otoczono murem obronnym posadowionym na solidnych arkadowych fundamentach. W północno-wschodnim narożniku założenia mieściła się kuchnia zamkowa z piecem (chlebowym?) odkrytym w wykopie 3. Zamek został rozbudowany przypuszczalnie w końcu XIV lub na początku XV wieku. W 1384 roku jego właścicielem został rycerz Hans von Wedel, jednak już w 1391 roku w źródłach historycznych pojawił się ponownie prokurator unisławski. Urząd ten został ostatecznie zlikwidowany pomiędzy 1400 a 1403 rokiem¹².

¹¹ WASIK 2017a, s. 67–76.

¹² BARTKOWSKI 2007, s. 126–127; JÓŹWIĄK 1997, s. 205.

Analiza stratygrafii oraz ceramiki naczyniowej z nawarstwień demolacyjnych oraz obecność spalenizny, okopconych dachówek i grotów bełtów noszących ślady działania wysokiej temperatury wskazują jednoznacznie, że zamek został zniszczony podczas wojny trzynastoletniej w latach 1454–1466 i nigdy już nie podjęto jego odbudowy, a miejsce opuszczono.

Zakończone badania archeologiczne w Unisławiu były pierwszymi pracami archeologicznymi prowadzonymi w ramach projektu. Już wstępne analizy uzyskanych wyników badań wskazują na istotną wagę odkryć, które zmieniają nasze postrzeganie rozwoju architektury obronnej w tej części państwa zakonu krzyżackiego, oraz szerzej, procesów osadniczych, jakie nastąpiły po zakończeniu wojen z plemionami pruskimi pod koniec XIII wieku. Ujawnione w Unisławiu pozostałości drewniano-ziemnych umocnień otaczających siedzibę komtura należą do charakterystycznych założeń typu przejściowego, bądź tzw. zamków kolonizacyjnych, wznoszonych w latach 30. i 40. XIII wieku, w okresie dużych zmian politycznych (walki z plemionami Prusów). Zaskakujące w przypadku odkrycia w Unisławiu jest to, iż budowa warowni drewniano-ziemnych w latach 80. XIII stulecia odbywała się już po zakończeniu tych walk, a więc w okresie stabilizacji, kiedy ziemia chełmińska wolna była już od niepokoїв związanych z powstaniem wrogich plemion i zdobywania nowych terenów. Do tej pory uważano, że w tym czasie wprowadzano zupełnie nowy typ murowanego zamku kasztelowego, będącego nie tylko siedzibą komturów – nowo powstających jednostek organizacyjnych administracji zakonnej – ale przede wszystkim symbolem siły i znaczenia nowego państwa. W tym czasie, w końcu lat 70. i 80. XIII wieku, w pobliskim Papowie Biskupim, Zamku Bierzgłowskim czy Starogrodzie albo rozpoczynano budowę, albo już funkcjonowały duże założenia obronne wznoszone z kamieni lub cegieł, o nieregularnych lub regularnych układach przestrzennych. Trudno dziś wyjaśnić, dlaczego rezydencja komtura w Unisławiu była skromna i nawiązywała do wzorców charakterystycznych dla tych terenów pół wieku wcześniej. Być może wynikało to z dynamicznie zmieniającej się struktury administracyjnej, o czym świadczą informacje o kilkakrotnych zmianach funkcji urzędników unisławskich. Z pewnością duży wpływ na zrealizowany ostatecznie kształt i formę założenia obronnego w tym miejscu miały również lokalne uwarunkowania terenowe, które znacznie ograniczały możliwości budowniczych na dość niewielkim płaskowyzu o niestabilnym podłożu. Zamek murowany był natomiast z pewnością typową siedzibą niższego rangą urzędnika, o charakterystycznej wieżowej strukturze, która postrzegana była jako wyraz prestiżu i symbol lokalnej władzy.

Marcin Wiewióra

Institute of Archaeology, NCU Toruń

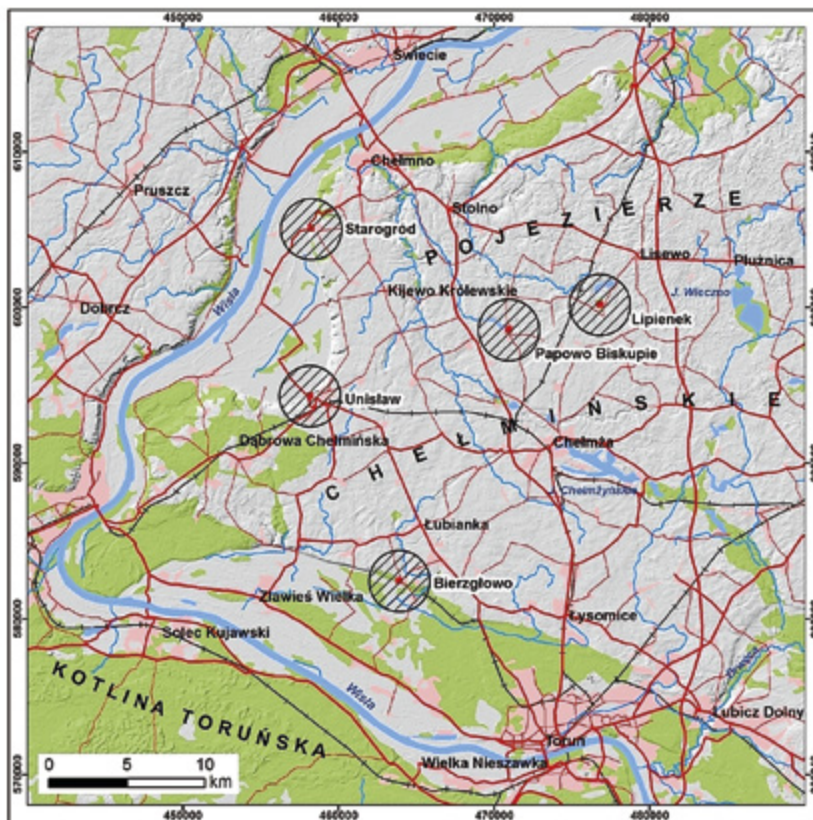
New results and new perspectives in the studies on Teutonic castles within the project „Castra Terrae Culmensis – on the boundary of Christian world”

In 2016 the Institute of Archaeology NCU, Department of Archaeology of Architecture, initiated realisation of a research project *Castra Terrae Culmensis – na rubieży chrześcijańskiego świata / Castra Terrae Culmensis – on the boundary of Christian world 2016* (NPRH grant, module 2b – Development). The 3-years project aims for carrying out interdisciplinary study of five Teutonic castles, that may give answers to several key questions. Among the most important belong the issues related to the chronology of building activities of Teutonic Knights and the model of development of defence architecture. For this stage of research five objects have been selected: castles in Papowo Biskupie, Lipienko, Starogród, Unisław and castle in Zamek Bierzysłowski. The project provides for both non-invasive examination and building archaeology survey as well as for research involving natural sciences (archaeobotany, archaeozoology and radiocarbon dating), architectonic survey, geomorphology, cartography, physicochemical examination.

In 2016 the intended non-invasive examination was conducted. This covered the strongholds in Starogród, Unisław, Lipienko and Zamek Bierzysłowski. In the case of Starogród stronghold, due to large size of the complex (consisting of the high castle, two baileys and an area of possible original location of the town of Chełmno), the non-invasive examination was conducted in 5 selected areas. The results of those works allowed to localise fragments of walls of the high castle and the supposed relics of the location town. The survey in Unisław, carried out with the use of magnetometric method revealed isolated anomalies in the area of high castle, that certainly result from the relic of brick-built structures present in the ground. They probably are the searched for relics of the castle and traffic routes connecting the castle with the bailey. Magnetometric survey of the castle in Lipienko, due to the field conditions (dense vegetation), was possible only in areas of the first and the second bailey. Numerous isolated anomalies were detected in areas where fired-brick structures are present in the ground. In the case of stronghold in Zamek Bierzysłowski the courtyard was surveyed using electrical resistivity method, that allowed to detect, among others, the remnants of demolished north wing of the castle.

In 2017 an archaeological and architectural survey was initiated in the Unisław castle. The survey covered the house (high castle). They provided quite new data concerning the stronghold's chronology, its form and spatial layout. The analysis of survey results indicates, that the area where the stronghold was built by Teutonic Knights had been inhabited already from 8th till late 11th. Then it had been abandoned and inhabited again in the 2nd half of 13th century, probably in 1280s, by Teutonic Knights, who soon started bu-

ilding works. The area of plateau had been surrounded by an earth bank with elements of stone cladding. The seat of Unisław commanders was an earth-and-wood stronghold, on top of which in the 2nd quarter or in mid-14th century at the latest a brick-built castle was erected. The castle consisted of a house and two baileys. The house, measuring 16 × 30 m, occupied the south-western part of the complex. Its proportions indicate that it was a house of a tower-type (*Festes Haus*). The building had no basement structure. Preliminary analyses indicate, that two lower storeys were brick-built, including the storey of a residential and ceremonial character.

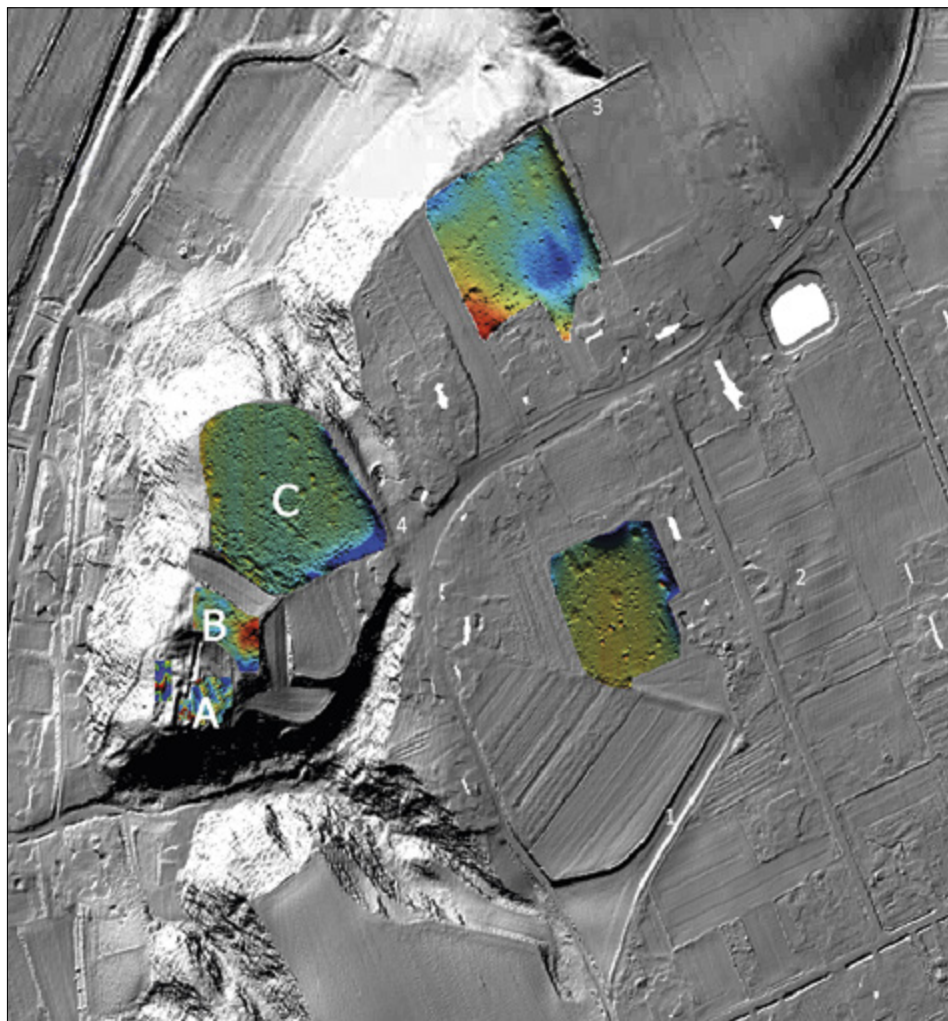

Legenda

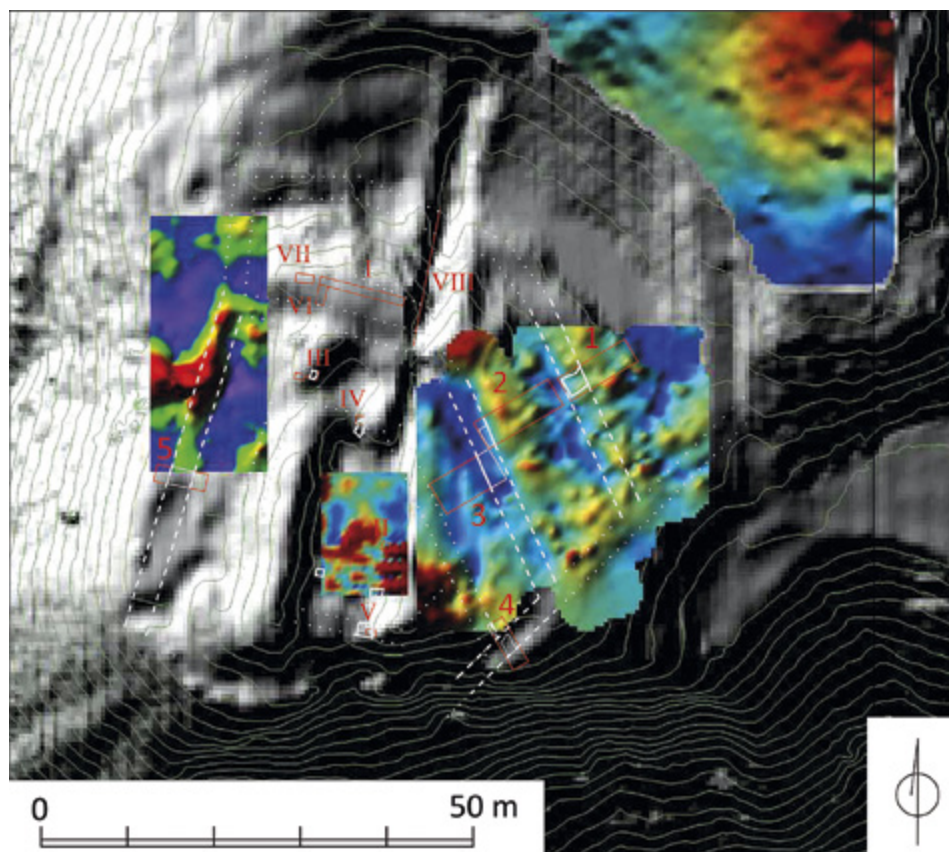
- zamek
- droga powiatowa
- droga wojewódzka
- droga krajowa
- tor kolejowy
- rzeka
- jezioro
- las
- zabudowa
- pole podstawowe analizy geograficznej otoczenia zamku

Mapa ogólnogeograficzna obszaru położenia badanych zamków w zachodniej części ziemi chełmińskiej

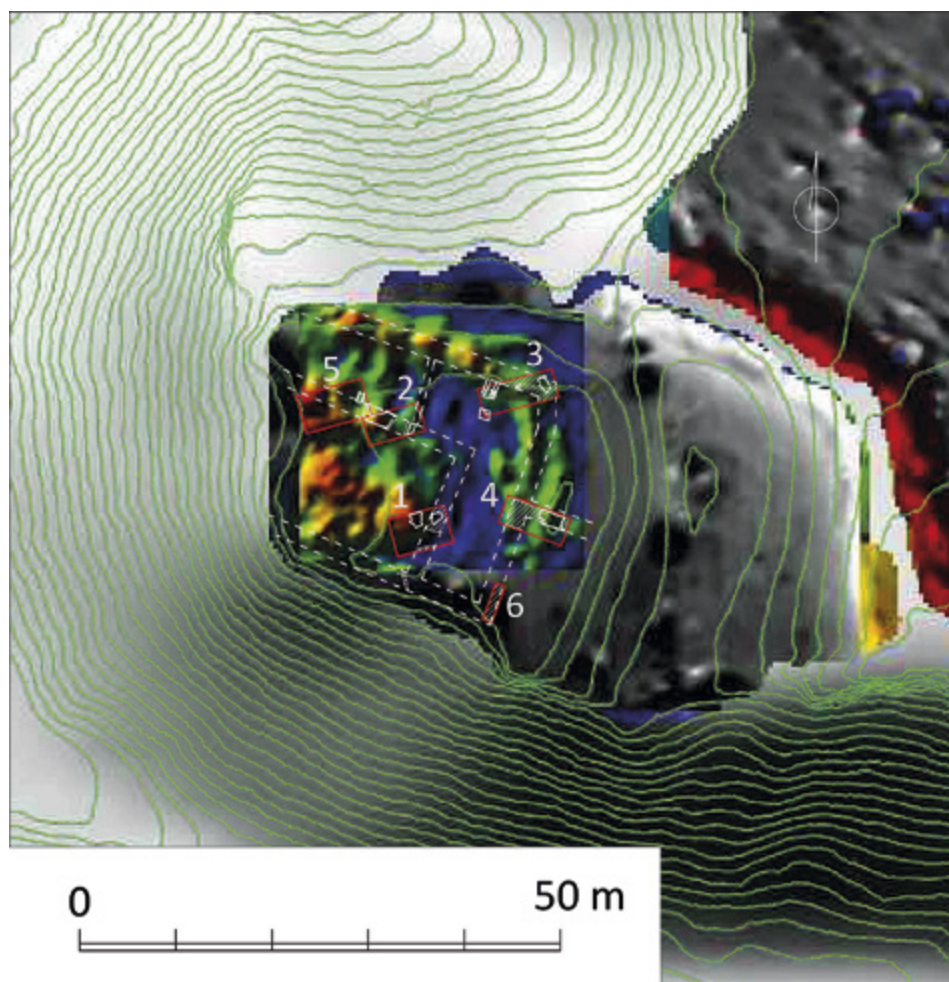
Il. 1. ZIEMIA CHEŁMIŃSKA – lokalizacja zamków. Oprac. P. Molewski

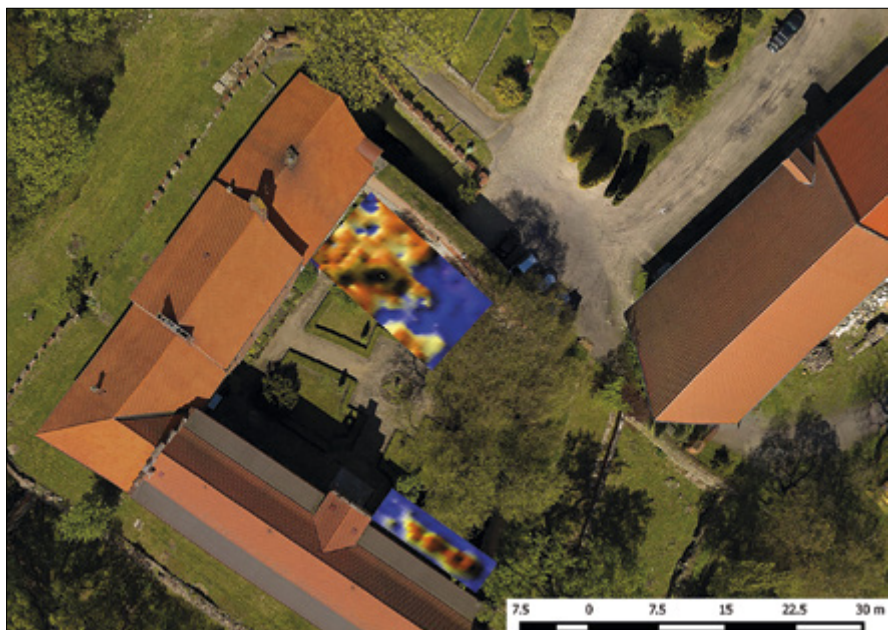
II. 2. STAROGRÓD, kompleks zamkowy. Wyniki badań nieinwazyjnych prowadzonych na zamku wysokim (A) i dwóch podzamczach (B, C). Oprac. K. Misiewicz, M. Bogacki, W. Małkowski

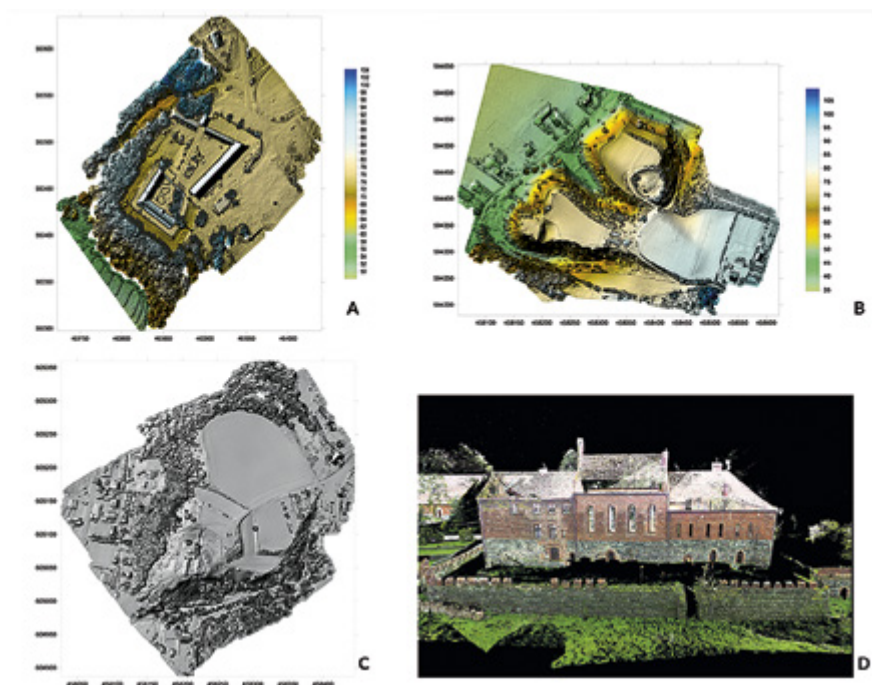
Il. 3. STAROGRÓD, zamek wysoki. Wyniki badań nieinwazyjnych z naniesioną lokalizacją wykopów badawczych oraz rekonstrukcja murów zamku. Oprac. K. Misiewicz, M. Bogacki, W. Małkowski, B. Wasik

Il. 4. UNISŁAW, dom zamkowy. Wyniki badań nieinwazyjnych, lokalizacja wykopów badawczych oraz rekonstrukcja murów zamku. Oprac. K. Misiewicz, M. Bogacki, W. Małkowski, B. Wasik

II. 5. ZAMEK BIERZGŁOWSKI, wyniki badań nieinwazyjnych prowadzonych na zamku wysokim. Oprac. K. Misiewicz, M. Bogacki, W. Małkowski

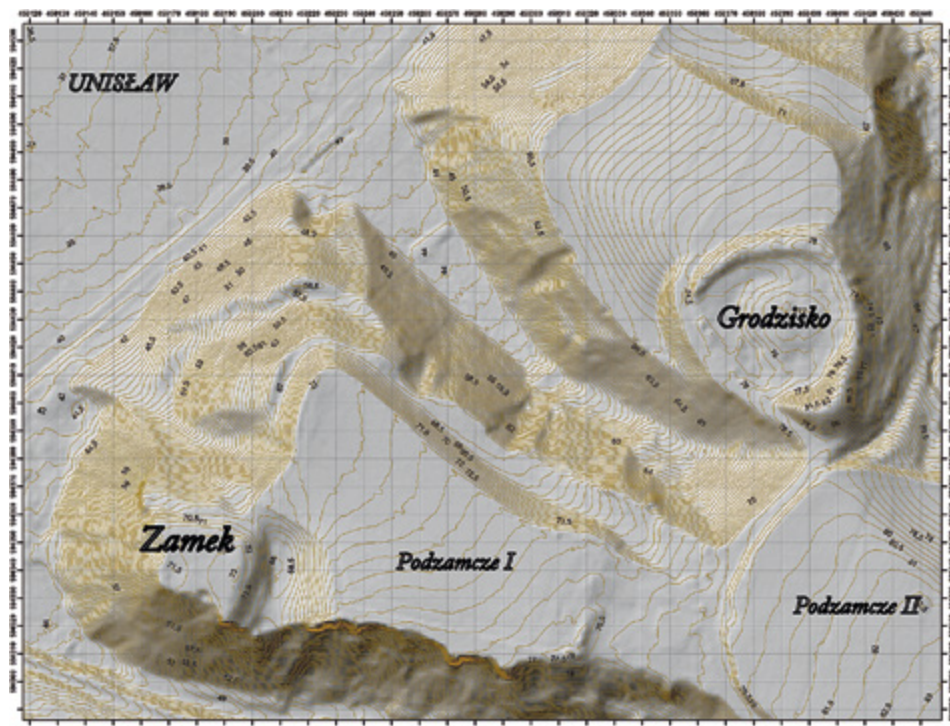
II. 6. ZAMEK BIERZGŁOWSKI (A, D), UNISŁAW (B) i STAROGRÓD (C). Wyniki badań fotogrametrycznych i skaningu naziemnego. Oprac. M. Bogacki, S. Tyszkowski

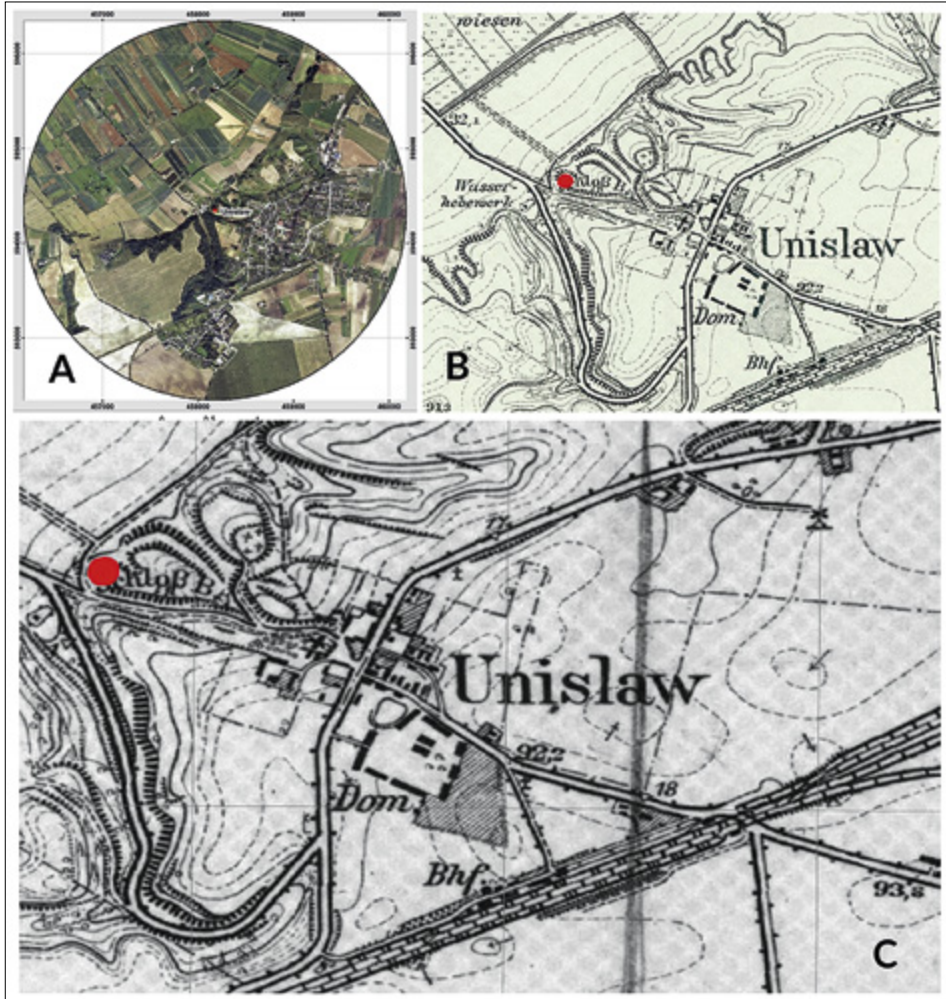
II. 7. UNISŁAW, dom zamkowy. Lokalizacja wykopów badawczych, widok z lotu ptaka. Oprac. M. Wiewióra, M. Raciniewska

II. 8. UNISŁAW, dom zamkowy. Lokalizacja stanowiska, widok z lotu ptaka. Oprac. M. Wiewióra, M. Raciniewska

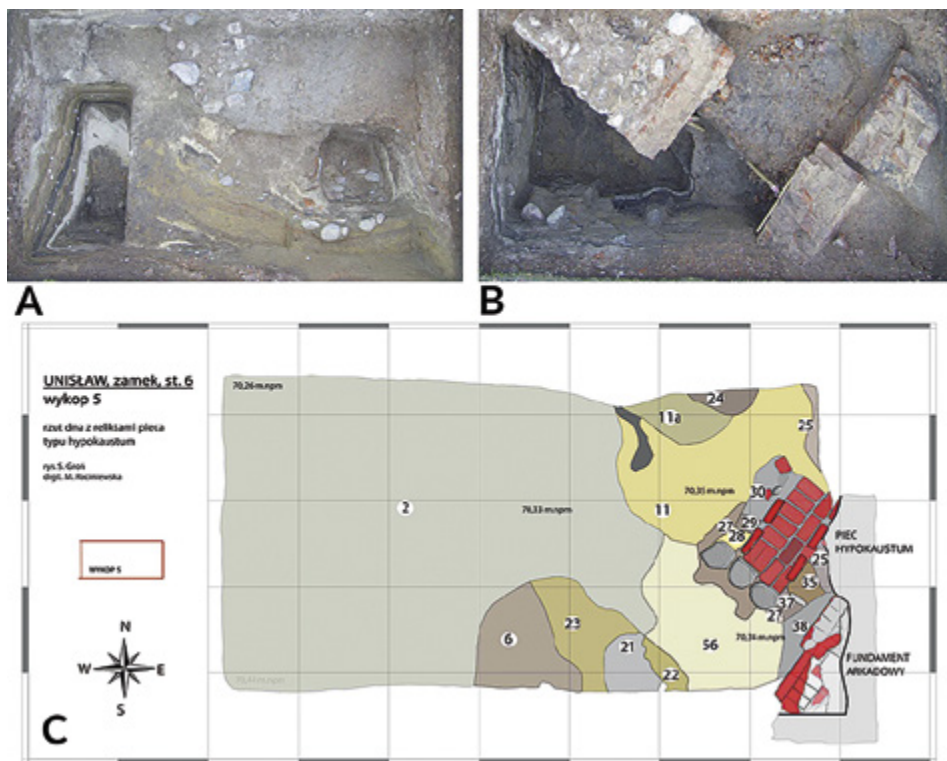
Il. 9. UNISŁAW, kompleks warowny. Numeryczny model terenu z lokalizacją domu zamkowego, podzamczy i grodziska. Oprac. P. Molewski

Il. 10. UNISŁAW. Lokalizacja zamku na mapie współczesnej (A) i na mapie z początku XIX wieku (B-C).
Oprac. P. Molewski, M. Raciniwska

Il. 11. UNISŁAW, dom zamkowy. Widok reliktyw wału ziemnego (A), pozostałości pieca typu hypokaustum (B), fragmentów ceramiki naczyniowej z XI wieku (C) oraz monet krzyżackich (D). Oprac. M. Racińska, fot. B. Wasik, M. Wiewióra

II. 12. UNISŁAW, dom zamkowy. Widok relikwów wału ziemnego (A), murów domu zamkowego I i II fazy (B) z lotu ptaka oraz rzut poziomy relikwów pieca typu hypokaustum (C). Oprac. M. Raciniowska, fot. M. Wiewióra